

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 61, 2026

Received 15 Oct 2023 | Revised 01 Aug 2025 | Accepted 24 Jan 2026 | Published 16 Mar 2026

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Revision and comparative study of historical texts and archaeological evidence in Herat musalla complex

Fereshte Azarkhordad * (a), Hasan Hashemi Zarajabad (b)

a) Department of Archaeology of University of Mazandaran (fazarkhordad@yahoo.com)

b) Associate professor in Islamic Archaeology at Department of Archaeology of university of Mazandaran (h.hashemi@umz.ac.ir).

Keywords

Musalla of Herat, historical texts, architectural spaces, Timurid period, archaeological evidence

Citation

Azarkhordad, F., & Hashemi Zarajabad, H. (2026). Revision and comparative study of historical texts and archaeological evidence in Herat musalla complex. *Journal of Greater Khorasan*, 16(61), 99-118.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Herat has been one of the most important cities of Khorasan in most of the historical periods, but undoubtedly, the peak of its prosperity is related to the Timurid period. Herat Musalla complex is a collection of architectural structures, which was built during the era of Shahrukh and later during the time of Sultan Husayn Bayqara. As one of the key site of the Timurid era, this site has received less attention from researchers due to the lack of field observations and archaeological excavations. Now, one of the tools that can help authors in recreating Musalla structures is first-hand historical texts such as the works of historians and geographers. Therefore, the authors try to recreate the spaces of the Musalla architecture by examining documents, including historical sources, and also to match the information of the texts with archaeological evidence. The results of examining the sources and the limited archaeological evidence indicate that among the three mosque structures in Herat, Goharshad Madrasa is the only one that does not match the texts with the ancient evidence.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.420585.1159>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_245456.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors

Introduction

The Mosque of Herat is a great example of the Timurid royal endowment and also the most ambitious project in terms of size and quality up to this date that the Timurids have undertaken in Herat. Today, there are not many archeological evidences of it and only historical and geographical first-hand sources provide us with the most complete information about this collection. According to the texts, Goharshad Begum ordered the construction of a mosque and a school outside Herat city, which Qavamuddin Shirazi was in charge of designing and building. Also, this complex was very important for the Timurids with its cultural and religious function. Today, only Goharshad's tomb and mausoleum and 5 minarets and the tomb of Amir Alishir Navai remain among the architectural structures of Herat. The most important issue of the upcoming research is the destruction of Herat's mosque architectural spaces and the description of the architectural spaces of this complex by the authors of different eras, and these descriptions and texts have become one of the studied tools for recreating this complex and matching it with archaeological materials. Despite the few archeological excavations in Mosli Herat, the texts whose authors lived in the Timurid period and the early Safavid period, as well as the authors of the later period, can be used to identify and recreate the buildings of this complex

Materials / Methods (Times New Roman 12 Bold)

This research is based on the purpose of basic research and based on the nature and method of historical studies, in the future research, the authors use the science of hermeneutics (the science of interpreting texts) and study documents based on the examination of historical and geographical texts and their application. They are trying to recreate the buildings of Herat mosque with archaeological reports. This research aims to present a general proposed plan of

Herat's mosque structures, which is based on the examination of first-hand historical texts of the Timurid era and some textual data such as the descriptions of modern writers. The authors of these descriptions have drawn in the form of AutoCAD and then presented a proposal about the architectural condition of Herat's mosque structures, and in parallel, they have matched the description of the texts of three buildings with material evidence.

Discussion and Findings

Goharshad School and Tomb: According to the descriptions of the texts about Goharshad School and Tomb, it can be said that a Seljuk thinker such as Abd al-Razzaq Samarqandi and Khandamir talks about a dome, which is contrary to the design of Eric Schroeder and the findings of the excavation.

Goharshad Mosque: This building has symmetry and wisdom and massive facades. It has a minaret in all four corners and a huge and well-built entrance with a polygonal vestibule that is connected to two public halls or prayer halls on the sides.

Sultan Hossein Baiqara School: It can be stated that this structure definitely had a dome for creating a tomb, which is located in the middle of the western side. The type of this dome, according to the existing domes in the Timurid period, is a cucumber dome with azure color and a grave. It is brick. According to the descriptions of this school, it also had congregation houses.

Conclusions

In this reconstruction by the interpretation of historical texts, the two buildings of Goharshad Mosque and Sultan Hossein Baiqara School have a match between its archaeological evidence and the explanations of historical texts, but Goharshad School and Tomb have a mismatch between archaeological data and texts, thus In all the texts that mention the Goharshad school, only a description of a dome is given, but in the study of the

excavation reports and the finding of the foundations of the minarets and the plan that was drawn after the excavation, it seems that this building has a covered porch and two domes. The house is on the sides, one of the dome houses that remains today is the burial place of Goharshad Agha.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، زمستان ۱۴۰۴

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

ISC | MSRT | ICI

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

بازنگری و مطالعه تطبیقی متون تاریخی و شواهد باستان‌شناختی در بناهای مصلی هرات

فرشته آذرخرداد* (الف) - حسن هاشمی زرج‌آباد (ب)

(الف) دانشجوی دکترا، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران (fazarkhordad@yahoo.com)

(ب) گروه باستان‌شناسی، دانشگاه مازندران، دانشکده هنر و معماری، مازندران، ایران (h.hashemi@umz.ac.ir)

چکیده

هرات در بیشتر دوره‌های تاریخی از مهم‌ترین شهرهای خراسان بود، اما بی‌تردید اوج رونق و شکوفایی آن مربوط به دوره تیموریان است. در زمان شاهرخ، رنسانس فرهنگی سراسر خراسان و ماوراءالنهر را فراگرفت و به تبع آن شهر هرات از این رخداد بی‌بهره نبود. مصلی هرات مجموعه‌ای از سازه‌های معماری با بنیاد فرهنگی-مذهبی است که در عصر شاهرخ و بعد از آن در زمان سلطان حسین بایقرا در هرات ساخته شد. این مصلی به دلیل انهدام عامدانه دولت بریتانیا، تنها از آن پنج مناره و آرامگاه گوهرشاد بیگم باقی مانده است. این مجموعه به عنوان یکی از گونه‌های شاخص دوره تیموری به دلیل قلت مشاهدات میدانی و کاوش‌های باستان‌شناختی، کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. از جمله ابزاری که می‌تواند در بازآفرینی سازه‌های مصلی مدد رساند، متون تاریخی دست‌اول است. بنابراین، نگارندگان سعی بر آن دارند که با بررسی اسنادی و با روش توصیف و تحلیل به بازآفرینی فضاهای معماری مصلی هرات و همچنین به تطبیق اطلاعات متون با شواهد باستان‌شناختی بپردازند. نتایج حاصله از بررسی متون و شواهد محدود باستان‌شناختی حاکی از آن است که از سه سازه موجود در مصلی هرات، مسجد گوهرشاد و آرامگاه سلطان حسین بایقرا دارای مطابقت بین متن و شواهد باستان‌شناختی بوده است و تنها مدرسه گوهرشاد دارای عدم انطباق متون با شواهد موجود می‌باشد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۵/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۰۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۱۱۸-۹۹

واژگان کلیدی:

مصلی هرات، متون تاریخی، فضاهای معماری، دوره تیموری، شواهد باستان‌شناختی

استناد به مقاله:

آذرخرداد، ف؛ و هاشمی زرج‌آباد، ح. (۱۴۰۴). بازنگری و مطالعه تطبیقی متون تاریخی و شواهد باستان‌شناختی در بناهای مصلی هرات. *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، ۱۶(۶۱)، ۹۹-۱۱۸.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.420585.1159>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_245456.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

شهر هرات، دومین پایتخت امپراتوری تیموریان (۷۷۱-۹۱۲ق) در طول قرن ۹ و ۸ هجری توسعه چشمگیری را تجربه کرد و بیش از ۶۰ بنای تاریخی در هرات ساخته شد که بنیادهای مذهبی و خیریه ازجمله آنهاست (Allen, 1983, p. 65). مصلی هرات یکی از مجموعه‌های بنام در طول دوران اسلامی است که دربرگیرنده مسجد و مدرسه و آرامگاه حسین بایقرا و امیر علیشیر نوایی است. این مجموعه در شمال غربی و خارج شهر هرات و در جنوب نهر انجیل احداث شده است. مصلی هرات نمونه بزرگی از موقوفات سلطنتی تیموریان و همچنین جاه طلبانه‌ترین طرح از نظر وسعت و کیفیت است که تیموریان در هرات برعهده گرفته‌اند (O'Kane, 2007, p. 327). این مصلی در محله تاریخی و اعیان‌نشین شمال هرات به نام خیابان قرار داشته است. این محله در زمانی که به حکام و سلاطین خراسان «خدا» و «خداوندگار» می‌گفته‌اند، ساخته شده که پس از آن به‌مرور زمان تبدیل به نام «خیادوان» و «خیابان» شده است (Seyedi, 2007, pp. 439-440). امروزه شواهد باستان‌شناختی فراوانی از آن به‌جای نمانده و تنها منابع دست‌اول تاریخی و جغرافیایی هستند که کامل‌ترین اطلاعات در رابطه با این مجموعه را ارائه داده‌اند. با توجه به متون، گوهرشادبیگم در خارج از شهر هرات دستور ساخت مسجد و مدرسه‌ای را صادر می‌کند که قوام‌الدین شیرازی وظیفه طراحی و ساخت آن را بر عهده داشت. همچنین این مجموعه با عملکرد فرهنگی و مذهبی بسیار برای تیموریان حائز اهمیت بود. مصلی هرات در ۵۱۳۰۲ ه.ق- ۱۸۸۵م با انفجار عامدانه نیروهای بریتانیا و سپس با زلزله تخریب شد و بیشتر شواهد باستان‌شناختی از میان رفت. آنچه از این مجموعه باقی مانده، مناره‌های آن پوشیده از مرمر حکاکی شده و کاشی‌کاری است. همچنین، مقبره خانوادگی چند تن از خاندان تیمور ازجمله گوهرشاد در این مکان است. این بناها از در آغاز سده ۱۴ هجری (قرن ۱۹ میلادی) به بعد، مصلی خوانده شد (Mazaheri, 1997, p. 49).

درمجموع، مصلی هرات ازجمله محوطه‌های کلیدی و شاخص دوره تیموریان است. امروزه از سازه‌های معماری مصلی هرات تنها آرامگاه و بقعه گوهرشاد و پنج مناره به همراه آرامگاه امیر علیشیر نوایی باقی مانده است. مهم‌ترین مسئله پژوهش حاضر، تخریب فضاهای معماری مصلی هرات و توصیف نویسندگان ادوار مختلف از فضاهای معماری این مجموعه است که این توصیفات و متون تبدیل به یکی از ابزار مورد مطالعه جهت بازآفرینی این مجموعه و تطبیق آن با مواد باستان‌شناختی شده است. باوجود کاوش‌های باستان‌شناسی اندک در مصلی هرات برای شناسایی و بازآفرینی بناهای این مجموعه می‌توان از متونی که نویسندگان آنان در دوره تیموری و اوایل دوره صفوی می‌زیستند و همچنین نویسندگان دوران متأخر استفاده کرد. در این متون که دربرگیرنده اطلاعات تاریخی و جغرافیایی هستند، فضاهای معماری سه بنای مدرسه و مسجد گوهرشاد و همچنین مدرسه سلطان حسین بایقرا توصیف شده است. نگارندگان سعی دارند با استفاده از اسناد و متون دست‌اول و با بهره‌گیری از روش هرمنوتیک به بازآفرینی فضاهای معماری ناموجود در این مجموعه و تطبیق آن با شواهد باستان‌شناسی بپردازند، زیرا بیشترین اطلاعات از مصلای هرات، متون تاریخی و جغرافیایی هستند که می‌توان آن‌ها را تفسیر و سپس با شواهد باستان‌شناختی تطبیق داد. در این پژوهش سعی بر آن است که به سؤال زیر پاسخ داده شود: با توجه به بازآفرینی کلی پلان سازه‌های معماری مصلی هرات تا چه اندازه فضاهای معماری توصیف‌شده در متون تاریخی با شواهد باستان‌شناسی قابل انطباق است؟ باوجود فعالیت‌های میدانی اندک در محدوده مصلی هرات در سال‌های اخیر و به دلیل جنگ‌های داخلی و زلزله، اطلاعات چندانی از فضاهای معماری مصلی هرات در دسترس نیست. این پژوهش بر آن است با کمک متون تاریخی و تطبیق آن با شواهد باستان‌شناسی، سازه‌هایی ازجمله مدرسه و مسجد گوهرشاد و همچنین مدرسه و خانقاه (آرامگاه) سلطان حسین بایقرا را به‌صورت کلی در

قالب پلان بازآفرینی کند و از طرفی شواهد فرهنگی موجود از جمله نتایج کاوش در ۲۰۱۰م و نقشه‌های قدیمی را با متون تاریخی و جغرافیایی تطبیق دهد.

پیشینه پژوهش

شهر هرات و مصلی آن به دلیل شهرت و حیات در ادوار مختلف تاریخی همواره مورد توجه مورخان بود و متون فراوانی در این باره موجود است، اما بعد از ۱۳۰۲.ق- ۱۸۸۵م و تخریب عامدانه این مجموعه در بحث بازآفرینی و بازشناسی فضاهای معماری آن کمتر پژوهشگری به آن پرداخته است. جامع‌ترین منابع در مطالعات معماری تیموری که به مصلی هرات اشاره داشته‌اند، دو کتاب معماری تیموری در خراسان^۱ به نگارش برنارد اوکین (۱۹۸۷م) و معماری تیموری در ایران و توران^۲ به نگارش لیزا گولومبک و دونالد ویلبر (۱۹۸۹م) است. نویسندگان در این دو کتاب به توصیف فضاهای معماری مصلی هرات و تزیینات و همچنین بررسی متون تاریخی پرداخته، اما تمامی متون در این دو اثر با فضاهای معماری مصلی مورد انطباق قرار نگرفته‌اند. سیدی (۱۳۸۶) در کتاب مسجد و موقوفات گوه‌رشاد توصیفات از مصلی هرات را ارائه می‌دهد. سیدی نگاهی کلی به زندگی‌نامه گوه‌رشاد، تاریخچه مسجد و مدرسه و وقف‌نامه گوه‌رشاد داشته است. در ۲۰۱۰م کاوشی به سرپرستی فرنک و اوربان^۳ با هدف یافتن مناره گمشده در مدرسه گوه‌رشاد هرات انجام شد که نتیجه آن مشخص شدن پی مناره مورد نظر در مدرسه بود که دقیقاً در روبه‌رو و در راستای محور عمودی آرامگاه گوه‌رشاد قرار داشت. در ۱۳۹۷ش طرح پژوهشی به‌عنوان «بررسی الگوی معماری مجتمع‌های چند عملکردی با رویکرد آموزشی، فرهنگی، مذهبی، نمونه

موردی: مجتمع اخلاصیه هرات» در دانشگاه تربیت مدرس ارائه شد و از آن مقاله‌ای با عنوان «ارائه طرح مجتمع اخلاصیه هرات ۸۸۶-۸۸۰ق» منتشر شد که تنها مجموعه اخلاصیه را مورد بازآفرینی قرار داده است و از نظر روش‌شناسی مشابه مقاله حاضر است. نقشه‌های هولدیچ و شرودر در قرن بیستم میلادی نشان‌دهنده تلاش‌های پژوهشگران غربی برای بازآفرینی فضاهای معماری هرات است. این نقشه‌ها بسیار با شواهد باستان‌شناختی موجود (حاصل از کاوش‌های باستان‌شناسی ۲۰۱۰م) منطبق بوده و یکی از ابزار اصلی در این پژوهش است.

روش پژوهش

این بررسی بر اساس هدف از نوع پژوهش‌های بنیادی و بر اساس ماهیت و روش از نوع مطالعات تاریخی است. در پژوهش حاضر نگارندگان با بهره‌گیری از علم هرمنوتیک (علم تفسیر متون)^۴ و مطالعه اسنادی بر پایه بررسی متون تاریخی و جغرافیایی و تطبیق آنان با گزارش‌های باستان‌شناختی در مصلی هرات سعی در بازآفرینی بناهای مصلی هرات را دارند. هرمنوتیک یا علم تفسیر متون با تمام پژوهش‌های مرتبط با متون در ارتباط مستقیم هستند. بیشتر منابع مصلی هرات، مسجد و مدرسه هرات را مدنظر قرارداده‌اند، اما در این پژوهش، مدرسه سلطان حسین بایقرا نیز به دلیل قربت با مدرسه و مسجد گوه‌رشاد نیز مورد مطالعه قرار گرفته است. پژوهش حاضر بر آن است که یک طرح پیشنهادی کلی از پلان سازه‌های مصلی هرات که بر مبنای بررسی متون دست‌اول تاریخی و برخی داده‌های متنی چون توصیفات نویسندگان امروزی است را ارائه دهد. نگارندگان این توصیفات را در قالب اتوکد طراحی و سپس طرح پیشنهادی را از وضعیت

1. Timurid architecture in khurasan

2. The Timurid Architecture of Iran and Turan

3. Ute Franke & Thomas Urban

۴. استفاده از هرمنوتیک در مطالعات باستان‌شناختی ابتدا در رویکرد پساوندگرایی یان هادر ظاهر شد (Hodder, 1993,2006, p. 56). تأثیر

هرمنوتیک در مطالعات باستان‌شناختی بر هیچ پژوهشگری پوشیده نیست، مخصوصاً باستان‌شناسی اسلامی که رابطه مستقیمی با متون تاریخی قرار دارد، زیرا باستان‌شناسی مربوط به آثار باقی‌مانده و نشان‌دهنده تمام جریان‌های اجتماعی گذشته است. این بقایا از دیدگاه هرمنوتیک باید تفسیر شوند؛ خواه شیء تاریخی باشند یا متن (Giddens, 1987,2006, p. 86).

معماری سازه‌های مصلی هرات ارائه کرده‌اند و در موازات آن توصیف متون را از سه بنا با شواهد مادی انطباق داده‌اند.

شهر هرات در دوران اسلامی بر اساس متون تاریخی

هرات ازجمله شهرهای چهارگانه مهم خراسان بود که در قبل اسلام شهرت داشت و دوره اسلامی نیز به همان وضع آباد ماند ([Habibi, 1988, p. 682](#))، چنانکه با فتح هرات به دست اعراب از اهمیت آن کاسته نشد، بلکه با کاهش قدرت و شکوه عباسیان و پیدایش سلسله‌های شاهی، هرات در سیاست و معارف مقام شایانی یافت.

مورخان و جغرافی‌نگاران اتفاق نظر دارند که جمعیت هرات از تمامی شهرهای خراسان بیشتر و زمین آن آباد، مرکز بازرگانی، مأمن توانگران و منزل دانشوران و اهل فضل بوده است ([Sefi Hervey, 2002, p. 3](#)). مقدسی درباره هرات می‌نویسد: «هرات پایتخت بزرگ و بوستان و پیدایشگاه انگورهای خوب و میوه‌های پسندیده و بسیار آبادان و پر نفوس و دارای روستاهای فراوان و مردمی ادیب و هوشیار بود که کهندژ و ربض داشت و دروازه‌های ربض مقابل دروازه‌های نفس شهر بود، بدین نام‌ها، در زیاد به طرف نشاپور و غرب به پیروز (فیروزآباد)، در سرای به طرف به بلخ و شمال و در خشک به سوی غور و شرق. مسجد جامع در وسط شهر بود و بازارهای بزرگ داشت و پل هرات هم مشهور بود» ([Al-Maqdisi, 2006, p. 307](#)). اسفزاری در *روضات الجنات فی اوصاف مدینه الهرات* می‌آورد: «بلده فاخره هرات حرسها اله تعالی عن الحادثات از سوابق دهور و سوائف شهر همیشه نزهتگاه طوایف امم، زینت بلاد و بقاع اقالیم عالم بوده و هست، آب زلالش خاک غیرت در عین تسنیم و چشمه چشم ماه معین زده و باد شمالش آتش خجلت در جان ریاح بهشت و نسایم اردیبهشت انداخته، مجمع علمای اعلام، مربع فضای اعلام، مقصد سلاطین نامدار، معهد خواقین رفیع مقدار، مرجع اصحاب معارف، وجه قصد شهریان کشورگشا

و [...]» ([Zamchi Esfzari, 1959, p. 35](#)). هرات شهر بسیار بزرگی بود که در پیرامونش چهارصد روستا، در هر

روستا چهل و هفت خانه بزرگ، در هر خانه ده بیست نفر اسکان داشتند ([ibn Rustah Isfahani, 2001, p. 202](#)).

همان‌طور اصطخری می‌گوید: «هرات بزرگ‌ترین شهر خراسان است، در همه خراسان و فرارود و مرو و سجستان و جبال شهری بدین بزرگی نتوان یافت. اجماع مسجد هرات بی‌مانند است، انبار امتعه و کالای خراسان است»

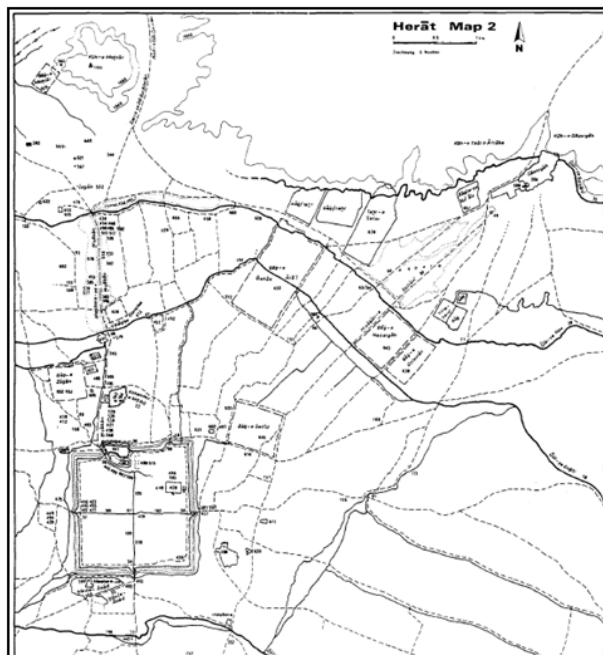
([al-Istakhri, 2004, p. 55](#)). همچنین، مقدسی در *احسن التقاسیم* عنوان می‌کند که هرات بوستان منطقه است، جمعیت آن انبوه و ساختمان‌هایش به هم چسبیده. ده‌های بزرگ دارد. شیرینی و پارچه‌های گوناگون از آنجا به هر جا می‌برند ([Al-Maqdisi, 2006, p. 307](#)). یاقوت حموی در *معجم البلدان* گزارش می‌دهد که ۶۰۷ «در خراسان بودم، شهری بزرگ و باجلال و شکوه و شرف و حرمت و پرجمعیت همانند هرات ندیدم. بوستان‌های بسیار و چشمه‌های بی‌شمار دارد. توانگر و دانشور و بسیاری از بزرگان و عالمان به هرات منسوب‌اند» ([Yaqut al-Hamawi, 2001, p. 230](#)). عظمت و اهمیت شهر هرات در سرزمین خراسان و مقام ارجمند علمی، ادبی، سیاسی و اجتماعی آن شهر در تاریخ به‌ویژه در قرون ۸-۹ توجه گروهی از دانشمندان و افاضل مورخین را به خود معطوف داشته و در تاریخ حوادث سیاسی و شرح اوضاع ادبی و اجتماعی و اوصاف جغرافیایی این شهر باستانی

کتاب‌هایی تألیف شد ([Zamchi Esfzari, 1959, p. 43](#)). از تواریخ هرات تنها کتاب *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات* باقی مانده است و از *کرت‌نامه* نیز یک نسخه در کتابخانه خصوصی «سرورخان گویا» در شهر کابل موجود است و ظاهراً سایر کتاب‌ها درباره تاریخ هرات تقریباً اثری از آن‌ها نمانده است.

به روایت عبدالرزاق سمرقندی، با انتخاب هرات از سوی شاهرخ به‌عنوان محل سلطنت، «نخست فرمان داد که بازار را که پیش از آن تماماً سرپوشیده نبود و به همین سبب گرد و غبارش مردم را می‌آزد، خراب کنند و با گچ و آجر از نو بسازند

و بر آن طاقی زنند و در دل این طاق نقاطی را برای تأمین روشنایی بازگذارند. چهار سوی این بازار را به شکل مربعی متساوی‌الاضلاع درون دایره‌ای ساختند که چهار بازار از چهار دروازه در آنجا به هم می‌رسید» ([Abd al-Razzaq](#), [Samarqandi, 2004, p. 132](#)). ابن بطوطه که پیش از حمله تیمور و ویرانی هرات به آنجا سفر کرده بود در سفرنامه‌اش این شهر را یکی از چهار شهر بزرگ خراسان دانسته است. به گفته او: «ازین چهار شهر، دو شهر ویران و دو شهر آباد نیشابور و هرات». او هرات را شهری بزرگ با بناهای بسیار و اهالی‌اش را مردمانی پاک‌دامن و دین‌دار و حنفی مذهب و فارغ از فسق و فساد معرفی می‌کند ([ibn Battutah, 1997, p. 17](#)). پیداست که هرات بعد از حمله ویرانگر مغولان دوباره آباد شده است، چراکه مورخ و جغرافی‌دان قرن هشتم هجری، حمدالله مستوفی در *نزهة القلوب* خاطرنشان می‌کند که در زمان حاکمان غور (۵۵۶-۶۲۱ق) در هرات دوازده هزار دکان و شش هزار حمام و کاروان‌سرا و آسیاب و ۳۵۹ مدرسه و خانقاه و آتشکده و ۴۴ هزار خانه مسکونی وجود داشته است ([Mustawfi](#), [Qazvin, 2010, p. 124](#)).

به روایت حافظ ابرو، شاهرخ در ۸۰۷ق که نخستین سال حکومتش بود، «امیر جلال‌الدین فیروزشاه، از اقوام همسرش گوهرشاد بیگم را مأمور مرمت عمارات هرات کرد و به او فرمود که قلعه و بارو و دروازه‌های شهر را چنان استحکام دهند که بیش از آن ممکن نباشد. به همت او هرات در کوتاه‌ترین زمان رو به آبادی نهاد و برج‌ها و خندق‌های آن از نو ساخته شد و به‌جایی رسید که در زمان هیچ‌یک از شاهان پیشین نرسیده بود» ([Hafiz-i Abru, 2001, p. 45](#)). دقیقاً معلوم نیست که در پایان دوران حکمرانی تیمور این شهر به چه شکل درآمده بود و چقدر جمعیت داشت. شهری که ابن بطوطه آن را آبادترین شهر خراسان خوانده بود چون پایتخت شاهرخ فرزند ارشد تیمور گردید روبه پیشرفت نهاد ([ibn Battutah, 1997, p. 179](#)). به فرمان شاهرخ تمامی ویرانه‌ها تعمیر و برگرد شهر دیواری کشیده شد. شاهرخ در دوران پادشاهی (۸۰۷-۸۵۰ق) از هیچ کوششی در راه ترمیم خرابی‌ها و تشویق فضلا و هنرمندان مضایقه نکرد. در اثنای این ۴۳ سالی که پسر ارشد شاهرخ، الغیگ حکمرانی می‌کرد سمرقند و هرات کانون علم و هنر شد ([Taheri, 1968, p. 13](#)). بنا بر توضیحات مورخان، سیاحان و جغرافی‌نویسان، هرات همواره شهری بااهمیت در طول ادوار تاریخی بوده است.

تصویر ۱: نقشه‌ای ارائه شده از هرات دوره تیموری (Allen, 1983, p. 96)

مصلی هرات

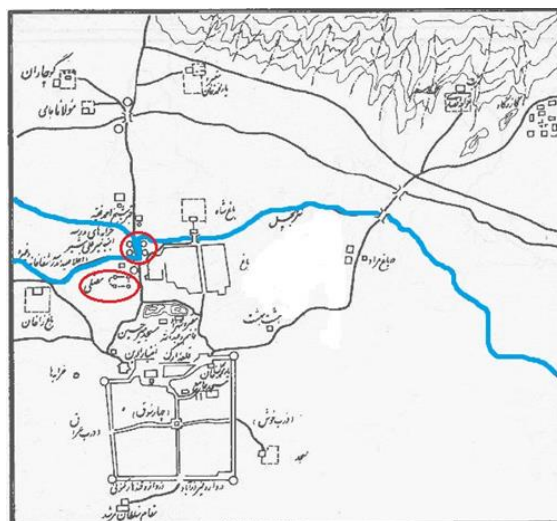
شاهرخ تیموری بیشترین توان خود را صرف بناهای مذهبی نمود. پروژه‌های معماری مناسب‌ترین ابزار تبلیغات مذهبی این دوره بود. نمونه روشن از بلندپروازی‌های معماری دوره شاهرخ، مجموعه عظیم گوهرشاد است که در ۸۲۰ ه.ق آغاز گردید و در ۸۵۰ ه.ق خاتمه یافت. مجموعه مصلی در هرات مشتمل بر مسجد جامع و مدرسه معروف گوهرشاد است. این مجموعه در راستای شاهراهی به نام «خیابان» که از گوشه شمال شرقی حصار شهر به سمت شمال تا دامنه تپه مشرف به آن امتداد داشت، واقع شده بود (Golombek and Wilber, 1995, p. 417) (تصاویر ۲، ۳). به عبارت دقیق‌تر، این مجموعه مشتمل بر مسجد و مدرسه‌ای بود که محورهای بلند (اصلی) آن‌ها باهم موازی است. هر دوی این ساختمان‌ها پلان چهار ایوانی متداول با صحن بسیار بزرگ و مناره‌های بیش از حد بلندی دارند که در هر یک از چهار گوشه بنا قرار گرفته است. در ۱۲۷۱ ق، مهندسان انگلیسی که به دستور حاکم وقت افغان کار می‌کردند، محوطه را تا حد زیادی ویران و بدین ترتیب زوال و تخریب بنا به شدت تسریع شد. با رسیدن اخبار مربوط به پیشروی قریب الوقوع روس‌ها، حاکم افغان از این‌که مهاجمان این مجموعه را

پناهگاه خود قرار دهند هراس داشت. پس مناره‌ها را نگه داشتند تا از آن‌ها چون نشانه‌ای برای هدف‌گیری توپ - به‌منظور به توپ بستن مجموعه- استفاده کنند. امروزه تنها دو مناره باقی مانده است (O'Kane, 2007, p. 313). از این مجموعه مناره‌های آن باقی مانده که پوشیده از مرمر حکاکی شده و کاشی‌کاری است که نوآوری جدیدی را در معماری تیموری نشان می‌دهد. همچنین، مقبره خانوادگی چند تن از اعضای خاندان تیمور از جمله گوهرشاد در این مکان قرار دارد. این بناها از اوایل قرن چهارده هجری - نوزدهم میلادی به بعد، مصلی خوانده شد (Mazaheri, 1997, p. 49). در این پژوهش سعی شده است که به‌موازات بازآفرینی مسجد و مدرسه گوهرشاد به بازآفرینی مدرسه سلطان حسین بایقرا به دلیل قرابت به این مجموعه پرداخته شود. این مجموعه در شمال شهر هرات قرار دارد. این عمارات در ۱۳۰۲ ه.ق - ۱۸۸۵ میلادی به دستور عبدالرحمن به‌واسطه اصرار بریتانیا ویران شد. انگلیسی‌ها ازین که امکان داشت روس‌ها از واحه پنج ده تقریباً در یک‌صد میلی شمال هرات به‌سوی آن شهر پیشروی کنند نگران بودند. در آن سال دو تن از مهندسان انگلیسی به هرات آمدند تا به آمادگی شهر برای دفاع یاری رسانند. عقیده بر آن است که آنان ویران‌سازی

این بناها را با توپخانه توصیه کردند تا روس‌ها نتوانند از آنها به‌عنوان پناهگاه استفاده کنند. بنا به روایت دیگر آن ابنیه پیش از ۱۳۰۲ ه. ق- ۱۸۸۵ میلادی به‌صورت ویرانه درآمد بود.

([Golombek and Wilber, 1995, p. 417](#)). کاربرد اصطلاح مصلی از سده نوزدهم میلادی - اوایل سده چهارده ه. ق به بعد به دو مفهوم به‌کار می‌رفت: برای تمام ناحیه‌ای

که این ساختمان‌ها در آن واقع شده بودند و دیگر برای یک ساختمان این مجتمع، مسجد جامع گوهرشاد. در منابع تاریخی به ساختمان‌های این مجموعه به یک اندازه اشاره نگردیده و نام مدرسه گوهرشاد بیشتر ذکر شده است. از میان ساختمان‌هایی که به درجات گوناگون ویران شده‌اند، از مسجد گوهرشاد، بقایای بیشتری باقی مانده است تا دیگر ساختمان‌ها ([O'Kane, 2007, p. 313](#)).

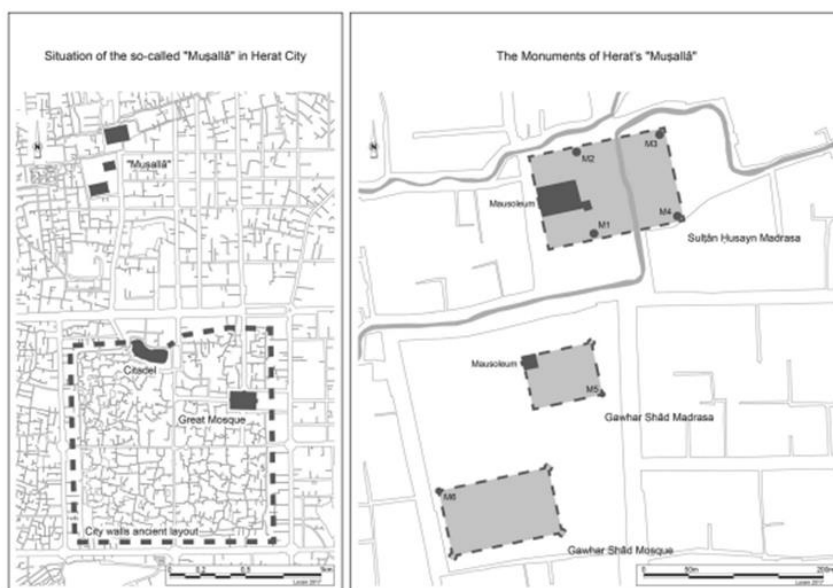

تصویر ۲: محدوده مصلی هرات و مدرسه سلطان حسین بایقرا در منطقه خارج از ارگ هرات ([Hafiz-i Abru, 2001, p. 1260](#))

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، ۱۴۰۴

۱۰۸

تصویر ۳: بازسازی شماتیک مسجد و مدرسه گوهرشاد و آرامگاه سلطان حسین بایقرا

([Aube, Lorain&Sarniento.2019, p. 2](#))

مدرسه و آرامگاه گوهرشاد هرات

دوره حکومت شاهرخ و فرزندانش را می‌توان از جمله دوره‌های شکوفایی علم و دانش قلمداد نمود. علت این امر را باید در حمایت سلطان و خاندانش از صاحبان علم و معرفت دانست. شمار مدارس و مراکز تعلیم در این دوره بسیار بود. به‌جز مدرسی که به فرمان سلطان و شاهزادگان بنا شد، برخی از امیران و بزرگان دستگاه تیموریان نیز در مقام حمایت از احداث مدارس برآمدند (Mir Jafari, 2002, p. 54). مدرسه و آرامگاه در طرف شمال شهر به فاصله هزار قدم واقع بوده است (Khalili, 2004, p. 54). مدرسه گوهرشاد در هرات در حاشیه راهی به نام خیابان قرار گرفته است و یکی از موقوفات و مدفن گوهرشاد بیگم و خاندان ترخانی^۱ به شمار می‌آید. جریان بنای این مدرسه از مدتی قبل شروع شده بود، زیرا در ۸۲۷ ق برادر گوهرشاد، امیر صوفی ترخان، در گنبدخانه مدرسه دفن شده بود (Fasih 2007, p. 255). این بنا با گنبد بزرگ، نمای بیرونی رنگارنگ و طراحی داخلی دلنشین و همچنین باوجود مناره‌های بلند، مجموعه‌ای چشمگیر است (Frank, ., p. 105). (Urban&kheirzadeh, 2020).

از مسجد نیز بعد از افتتاح رسمی مدرسه (۸۳۶ ق) چندان استفاده نمی‌شد، زیرا فصیحی وفات شمس‌الدین محمد را که مدرس مدرسه و امام و خطیب مسجد جامع گوهرشاد بود را ۸۳۷ ق ثبت کرده است. همچنین، سمرقندی در مطلع السعدین گزارش می‌دهد: در ۸۳۶ ق مدرسه مبارکه که مهد علیا گوهرشادآغا در شمال شهر بالای پل انجیل می‌ساخت به اتمام رسید (Abd al-Razzaq Samarqandi, .).

243, p. 2004). مورخان تیموری از این مجتمع به‌ویژه مدرسه آن بیشتر به‌صورت مدفن اخلاف شاهرخ و گوهرشاد یادکرده‌اند، زیرا گوهرشاد و شاهرخ نیز در اینجا دفن شده بودند. از این‌رو، می‌توان دریافت که تا چه حد میان مدرسه گوهرشاد و آرامگاه‌های بایسنقر، گوهرشاد و شاهرخ آشفتگی پدید آمده است (O'Kane, 2007, p. 325). با توجه به این‌که برخی متون اشاره دارند که چهارده شخص در این مدرسه دفن شده‌اند (O'Kane, 2007, p. 356) گویا این بنا بیشتر با کارکرد آرامگاهی ساخته شده که بیشتر مدفن خاندان ترخانی بوده است تا اسلاف تیموری. متون ازجمله اسفزاری به دفن بایسنقر در گنبد عالی اشاره دارند: مرگ بایسنقر در ۷ جمادی‌الاول ۸۲۷ ق جسد او از باغ سفید تا مدرسه گوهرشاد که در آن گنبد عالی مدفنی تهیه شده بود حمل گردید (Zamchi Esfzari, 1959, p. 180).

قوام الدین شیرازی در ۸۲۰ ق ساخت مجموعه‌ای برای گوهرشاد را در هرات بر عهده گرفت. بابر مؤسس گورکانیان هند آن را در ۹۱۲ ق مشاهده و گفته است که این مجموعه مدرسه و مقبره و مسجد جامع گوهرشاد بوده است. خواندمیر در خلاصه الاخبار درباره مدرسه آورده است: «مدرسه شریفه مهدعلیا گوهرشادآغا، به حلیه تکلف و زیور و زینت و وسعت و رفعت، مزین و محلی، رو به‌وفور فسحت و کثرت متانت، از اکثر بقاع این بلده جنت صفات، ممتاز و مستثنی و در این اوقات چهار نفر از علماء پسندیده صفات در آن بقعه فایض البرکات، به درس و افاده قیام و اقدام می‌نماید و از موقوفاتش به خطی وافر محفوظ و بهره‌ور می‌گردند» (Khvandamir, n.d., p. 7). سمرقندی در

۱. ترخان، منصبی در دستگاه دیوانی بود که در آن فرد ترخانی از تمام تکالیف حکومتی و دیوانی معاف و در مقایسه با سایر اقشار مردم، از حداکثر حقوق بهره‌مند می‌شد. آنچه در تاریخ مغول و سپس تیموریان مبنای تعریف ترخان قرار گرفته، بحث معافیت و حق ویژه سران نظامی بود که در جنگ‌ها پیروزی کسب می‌کردند (Laufer, 1917, p. 592). شرف‌الدین علی یزدی در ظفرنامه داستانی را در خصوص اعطاء منصب ترخانی به دو کودک از سوی چنگیز خان آورده است: «آنچه در الوس جغتای ترخان‌اند از نسل قشلق‌اند و هرکه را اسم و رسمی مقرر فرموده بود، برحسب حال، یلیغ و پاییزه داد و از آن موضع کوچ کرده و در اوزان که سرحد ختاست، بر لب رودی بر دامن کوه فرود آمد» (Yazdi, 2008, p. 78). خواندمیر، مورخ تیموری، معتقد بود: «جمع ترخانیان که در زمان سلاطین چنگیزخانی و خاقان تیمور گورکانی در بلاد ماوراءالنهر و خراسان اقامت داشتند از نسل باتا و قشلق‌اند» (Khvandamir, 1993, p. 135). با استناد به گزارش یزدی و خواندمیر، ترخانیانی که در دوره تیموری بر امور سپاهی و نظامی نظارت داشتند، از نسل همان دو کودک بودند.

مطلع/السعدین دربارهٔ مدرسهٔ گوهرشاد گزارش می‌دهد: «در سال ۸۲۶ هجری، مدرسه عالی و عمارت متعالی که مهدعلیا گوهرشادآغا در شمال شهر در سر پل انجیل ساخته بود تمام شد و آن عمارتی است که در معموره عالم شبیه و نظیر ندارد و بلندرایان بالادست لطافت و متانت آن عمارت را مطمح نظر اهتمام ساخته رفعتی بخشیده‌اند و پایه حرفت را چنان بلند گردانیده که اگر شرح و تعریف آن را دبیر روشن‌ضمیر دیوان سپهر برین به قلم گوهربار از زحل خورشید بر لوح سیمین ماه انور تحریر کند هم درخور بود و اگر سخن طرازان سواد هفت‌کشور که کواکب ثواقب آسمان بلاغت‌اند به خامه در ثثار انصاف از سیاهی دیده جهان بر بیاض کافوری چشم نگارنده هم لایق باشد و شاید که شمه‌ای از وصف آن به این ابیات بیان توان کرد:

عقل نادید آن بنا از بیت معمور فلک/ هر زمان در حیرت
افتد کین کدام است آن کدام
ربع مسکون از جوار این همی یابد خبر/ سقف مرفوع از ستون
آن همی گیرد قوام
مهر و مه را از برای خشت آن می‌ساختند/ این یکی از زر پخته
آن یکی از سیم خام
بوده از شکل هلالش دوش گردون ناوه‌کش/ و آفتابش روز و
شب اندر گل اندای بام
شد شفق شنگرف و گردون کاسه‌های لاجورد/ مهر و ماهش
شمسه و نقاش چرخ خویش کام

و چون آن عمارت عالی‌مقام به حسن اهتمام آن بانوی نیک‌نام لطف اتمام یافت و در غایت لطافت زیب و بها و رونق و صفا پذیرفت، حضرت خاقان سعید مصلحت چنان دید که پیش از اجلاس اهل تدریس و تعیین اصحاب استفادات و تحصیل جمعها در آن بقعه دلگشا و مقام جانفزا نمازجمعه به ادا رساندند و بر فراز منبر که با منبر نه پایه سپهر دعوی برتری داشت خطبه عالی به نام خجسته فرجام آن حضرت موشح گردانند» (Abd al-Razzaq

Samarqand, 2004, p. 425) مسجد و مدرسه گوهرشاد که در چندین منبع تاریخی به آن‌ها اشاره گردیده،

موضوع کوشش تحسین‌آمیزی است که توسط اریک شرودر (تصویر ۶) برای بازسازی آن انجام گرفت. اریک شرودر نخست با استفاده از طرح مختصر سر ادوارد دوراند عضو کمیسیون مرزی انگلیس و افغان در ۱۸۵۵-۱۸۵۶ م توانست مکان دقیق بقایای موجود را در داخل دو بنا معین کند. در سمت شمال بنای مستطیل شکل مدرسه با دو منار طرفین جبهه شرقی آن قرار داشت، آرامگاه گنبددار در داخل گوشه شمال غربی بنا شده بود. (Golombek & Wilber, 1995, p. 417) گنبدخانه‌ای که امروزه آرامگاه شخصیت‌های سیاسی از جمله گوهرشاد بیگم است، در همان گوشه شمال غرب بود. (O'Kane, 2007, p. 315).

بیشترین و جرئی‌ترین توصیفات از مدرسهٔ گوهرشاد را فکری سلجوقی در کتاب خیابان آورده است: «مدرسه گوهرشاد دارای چهار مناره بود که از چهار گوشه مدرسه سر به فلک کشیده، ایوانی بلندبالا جهت نماز طلبه در مغرب مدرسه و دو ایوانچه در یمین و یسار ایوان موصوف پرداخته بود و به‌طوری‌که ایوان مقصوره در وسط و دو رواق یا ایوانچه در یمین و یسار آن بود. در دو جهت شمال و جنوب اتاق‌های متعدد و در وسط اتاق‌ها صفه بزرگ جهت تدریس و درس و بحث طلبه ساخته، بالای آن‌ها اتاق‌های فوقانی ساخته بودند که ارتفاع تاق‌های تحتانی و فوقانی نزدیک به سر طاق صفه بود. اندرون رواق گنبد آرامگاه، مرثیه‌ای که ظاهراً ترجیع‌بندی بود که در رثای شهزاده بایسنغر سروده بودند، به خط نستعلیق خوش نوشته شده بود شده بود که قسمت بیشتر آن به هم پاشیده و مدروس شده است. این چند فرد (بیت) از باقی‌مانده آن مرا به خاطر مانده است:

غوطه زد در نیل مصر، از مصر گویا شده عزیز/ چین گرفت ابروی چین، در چین مگر خاقان نماند
بس که رفت از چشم مردم خون‌دل زین واقعه/ خامه را موج سرشک خویش در طوفان نماند

آب شو، ای گنبد گردان که داری ماتمی/ خون‌گری ای دیده گردون اگر داری نمی (Fakri Seljuqi, 1964, pp. 19-18).

فکری سلجوقی در ادامه گنبد آرامگاه را این‌گونه توصیف می‌کند: «این گنبد را به طرحی عجیب و وضعی غریب ساخته و پرداخته‌اند. اساس این بقعه از درون و بیرون به طرح مربع ریخته شده و به‌صورت مکعبی به پا ایستاده و از روی مکعب استوانه مدور بالا رفته که سر آن به شکل کلاه درویش پوشیده‌اند. این استوانه مدور عبارت است از سه گنبد بالای هم که به وضعی غریب یکی بالای دیگری برآورده و پوشیده شده است. پوشش گنبد فوقانی، یا کلاه درویش، مانند کلاه فتیله‌دار است و در انتهای هر فتیله و انتهای فاصله بین فتیله دیگر به خط کوفی کلمات (یا ستار)، (یا جبار) نوشته شده است. این سقف کلاه درویش هنگام تخریب مصلی خراب‌شده و یا آن را خراب نموده‌اند»

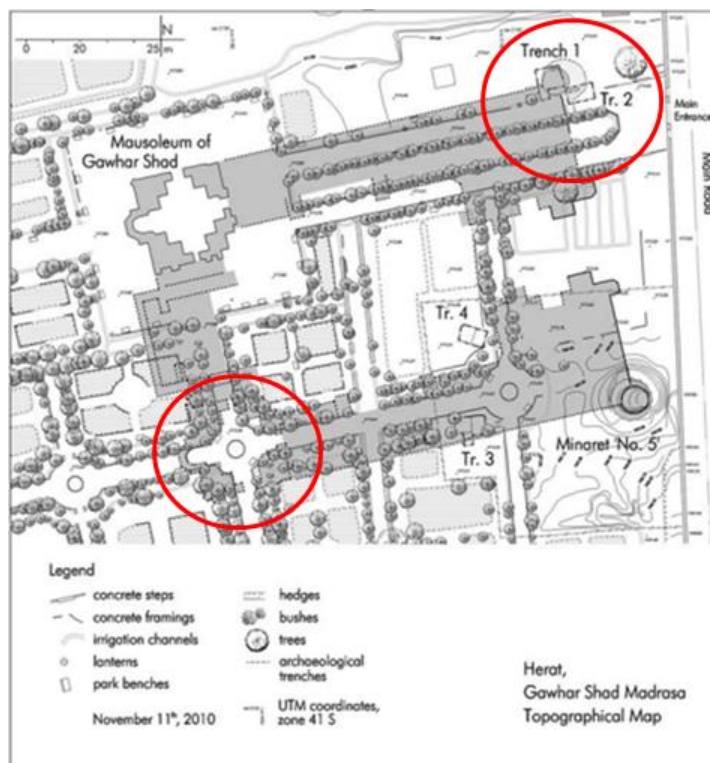
([Fakri Seljuqi, 1964, p. 25](#)).

تحلیل فضایی

با بررسی متون، می‌توان اذعان داشت که در تمامی آن‌ها فقط به یک بقعه یا گنبدخانه اشاره شده، درحالی‌که نقشه ترسیمی شرودر به تقلید از پلان مدرسه خرگرد است و دارای دو گنبدخانه می‌باشد و این سؤال‌برانگیز است. با بررسی متون به‌ویژه مطلع السعدین، خلاصه الاخبار و روضات الجنات با عبارات گنبد عالی، بقعه فایض البرکات، عمارت عالی‌مقام، بقعه دلگشا و غیره مواجه می‌شویم که نشان از وجود یک گنبد خانه است. با این حال، طرحی که اریک شرودر در اواخر دهه قرن ۱۹ ارائه می‌دهد، همانند مدارس دوره تیموری دارای دو گنبدخانه است که معمولاً این دو

گنبدخانه از نظر کاربری حکم تالارهای سخنرانی را دارند. همچنین، با بررسی نتایج کاوشی که در ۲۰۱۰م صورت گرفت و یافت‌شدن مناره، به نظر گنبدخانه‌ای دیگر در قرینه گنبدخانه مدفن وجود دارد؛ دقیقاً همان پلانی که شرودر طراحی کرده است.

در ۲۰۱۰م کاوش محدودی در مصلی هرات صورت گرفت. این کاوش به مکان فرضی «مناره گمشده» در نزدیکی مقبره گوهرشاد محدود شد ([Frank, Urban&kheirzadeh, 2020, p. 91](#)). با توجه به بازه زمانی محدود، دو ترانسه در قسمت مناره گمشده در راستای گنبدخانه ایجاد شد. در نتیجه، موقعیت و اندازه ترانسه‌ها باید اهداف زیر را در برمی‌داشت: گسترش کلی پایه‌های مناره، موقعیت و اندازه پی‌های دیوار بیرونی مدرسه و آن‌ها، اتصال به پایه‌های مناره، ترکیب و عمق ساخت همه پایه‌ها، ساختار و ترکیب خاک اطراف و استخراج قدمت مواد فرهنگی. نتیجتاً، این الزامات در نهایت یک طرح شطرنجی از ترانسه‌ها اجرا شد. در این کاوش، باوجود اینکه هیچ اثر سطحی از مناره گوشه شمال شرق وجود نداشت، با ایجاد دو ترانسه در محل موردنظر، امکان کشف پایه‌های آن پدید آمد که از سنگ‌های فرورفته در ملات آهک ساخته شده بودند. قطر پی مناره بزرگ‌تر از قطر پایه آن و کمی نامنظم است. در این ترانسه‌ها پی دیوار شرقی مدرسه نیز یافت شد ([Frank, Urban&kheirzadeh, 2020, pp. 10-12](#)) (تساویر ۴، ۵).

تصویر ۴: محل ترانشه‌هایی که پایه مناره شمال شرق در آن یافت شد و محل تقریبی گنبدخانه جنوب غرب (Frank, Urban&kheirzadeh, 2020, p. 123)

(Urban&kheirzadeh, 2020, p. 123)

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، ۱۴۰۴

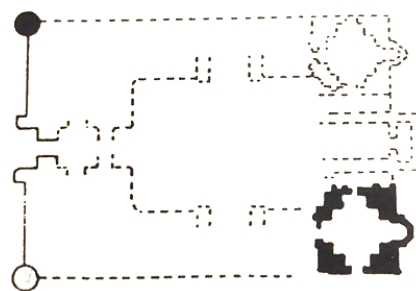
۱۱۲

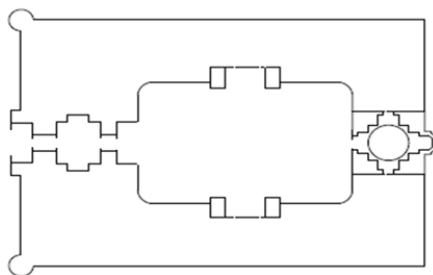
تصویر ۵: پایه یافت‌شده مناره گوشه شمال شرق (Frank, Urban&kheirzadeh, 2020, p. 124)

گنبدخانه، همانند مدرسه غیاثیه خرگرد، مدرسه الغیبیگ در بخارا، مدرسه میر عرب در بخارا هستند (تصاویر ۹، ۱۰) که شرودر نیز با همین پلان رایج، مدرسه گوهرشاد را ترسیم کرده است (تصویر ۶). نتیجتاً در تحلیل بنای مدرسه گوهرشاد شاهد عدم تطابق بین متون و شواهد باستان‌شناسی هستیم. (تصاویر ۷، ۸)

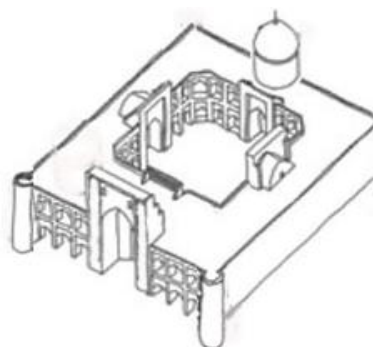
با بررسی متون دریافت می‌شود این بنا با توجه به توصیفات نویسندگان دارای یک گنبدخانه در شمال غربی، حجره‌هایی دو اشکوبه و همچنین پلان چهار ایوانی بوده است. با این حال، شواهد باستان‌شناختی بازسازی پلان مدرسه را به نحوی دیگری نشان می‌دهند. اگر مناره‌ای در شمال شرق و چسبیده به دیوار شرقی باشد در آن صورت با پلانی شبیه به پلان مدارس رایج در دوره تیموری مواجه هستیم که دارای دو

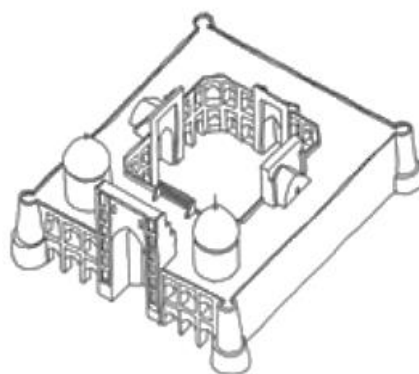
تصویر ۶: طرح پیشنهادی اریک شرودر (O'Kane, 2007, p. 316)

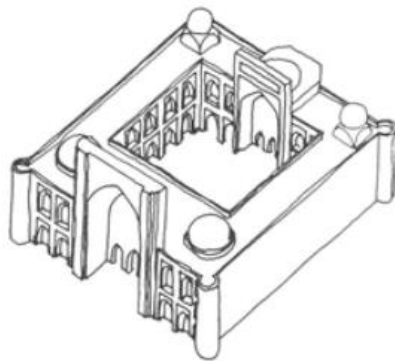
تصویر ۷: پلان مدرسه گوهرشاد بر اساس توصیفات متون تاریخی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۸: طرح‌واره سه‌بعدی مدرسه گوهرشاد بر اساس توصیفات متون تاریخی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۹: مدرسه الغیگ (Hillenbrand, 1998, p. 290)

تصویر ۱۰: مدرسه میر عرب بخارا (Hillenbrand, 1998, p. 286)

می‌دهد». (Khvandamir, n.d., p. 13) بیشترین توصیف درباره فضاهای معماری مسجد و مدرسه گوهرشاد توصیفات فکری سلجوقی است. سردر بزرگ مسجد، ۳۰ متر ارتفاع داشت و چهار مناره عظیم در چهارگوشه این مسجد قرار داشت. این مسجد پذیرای شهر و نقاط اطراف بود. طرحی که در ۱۳۰۲ ق از محوطه ویران تهیه شده حاکی از این است که مسجد به شکل مستطیلی عظیم بوده و در هر گوشه آن مناره‌ای نیمه چسبیده به بنا قرار داشته است (تصویر ۱۱). بنا چهار ایوانی بوده و حجره‌هایی در دو طبقه اطراف حیاط قرار داشته است. نمای رفیع ایوان اصلی به گنبدخانه‌ای بزرگ و گنبدخانه‌های کوچک‌تر در پشت آن منتهی می‌شده است.

همه بناهای مصلی شامل ویژگی‌های معماری دوره تیموری هستند. این بناها دارای تقارن و تعقل و نماهای حجیم، مناره‌ها (در سمرقند و هرات هر چهار زاویه دارای مناره) و یک ورودی عظیم و خوش‌ساخت بوده که با یک هشتی چندضلعی در جوانب به دو تالار عمومی یا نمازخانه متصل می‌شوند (Ackerman, and et all, 2008, p. 58). طبق توصیفات متون، طرح پیشنهادی مسجد گوهرشاد در تصویر ۱۲ آورده شده است.

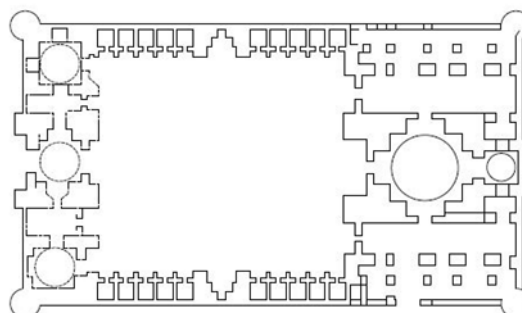
با توجه به توصیفات فکری سلجوقی درباره مدرسه و آرامگاه گوهرشاد می‌توان دریافت که او همانند عبدالرزاق سمرقندی و خواندمیر در مورد یک گنبدخانه صحبت می‌کند که با طراحی اریک شرودر تداخل دارد. با این تفاوت که در توصیفات فکری سلجوقی شاهد چهار مناره در زوایای مدرسه هستیم و در طراحی‌های شرودر شاهد مناره در زوایای ضلع ورودی. باید تأکید کرد که فکری سلجوقی در توصیف مسجد گوهرشاد هرات نیز به چهار مناره در چهارگوشه مسجد اشاره می‌کند.

تحلیل فضایی مسجد گوهرشاد در متون تاریخی

با توجه به بررسی متون دست‌اول تاریخی، آن‌طور که از مدرسه گوهرشاد هرات نام برده شده و مورخان و جغرافی‌نویسان به توصیف آن پرداختند، از مسجد گوهرشاد هرات صحبت و توصیف چندانی به میان نیامده است. به‌جز توصیفات در خلاصه الاخبار خواندمیر و توصیفات فکری سلجوقی در کتاب خیابان که به توصیفات و توضیحاتی جرئی درباره این مسجد پرداخته‌اند. خواندمیر در رابطه با مسجد گوهرشاد هرات می‌گوید: «مسجد جامع بانوی عظمی گوهرشاد آغا در غایت نزاهت و نطافت و به نهایت عظمت و لطافت است و هر جمعه در آن مقام لازم الاحترام جمعیت تمام دست

تصویر ۱۱: مسجد گوهرشاد، زاویه جنوب شرقی (Phototheca Afghonica, 2007)

تصویر ۱۲: بازآفرینی مسجد گوهرشاد هرات بر اساس متون تاریخی (مأخذ: نگارندگان)

است و نوشتن خامه فکرت اندیشه، از طرح کردن امثال آن مواضع وسیعه قاصر، خشت زر زرین مهر از انفال خشت زرنگار دیوارش، هر صباح سرخ برآید و رنگ فیروزه چهر از رنگ لاجوردی جدارش، به کبودی مایل و هریک از این بقاع مشتمل است بر گنبد های عالی و جماعت خانه های متعالی و طاق های رفیع و رواق های بی نظیر و در جانب غربی مدرسه از غایت عاقبت اندیشی، جهت مقبره ترتیب گنبدی در کمال زیبایی اشارت فرموده، مهندسان حاذق و نقاشان مدقق به نقوش غریبه و صور بدیعه، از لاجورد و طلا مزین و محلی ساخته اند و با انواع تکلفات دیگر که به گفتن و نوشتن راست نیاید، زیب و آرایش داده اند» (Khvandamir, 18, p. unknown).

برنارد اوکین معتقد است که خواندمیر در توصیف مدرسه سلطان حسین بایقرا به مبالغه پرداخته است (O'Kane, 2007, p. 569)، اما علاوه بر خواندمیر، فزونی استرآبادی چنین گزارش می دهد: «در سال ۱۰۲۳ هجری مانند مدرسه میرزا در کل ایران و توران مدرسه ای به شکوه و صفا نیست و

تحلیل فضایی مدرسه سلطان حسین بایقرا بر اساس متون تاریخی

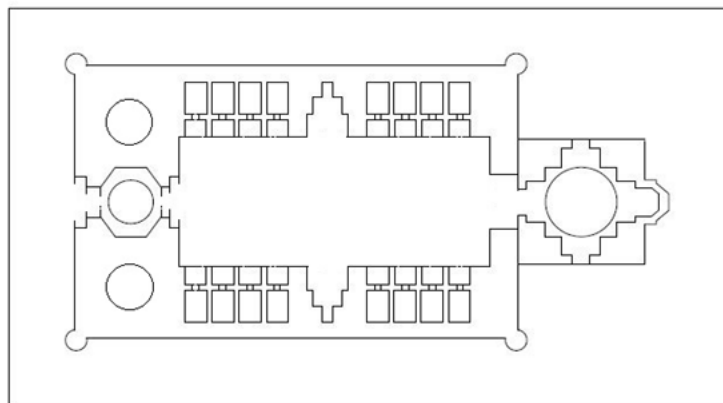
متأسفانه به دلیل کاوش های باستان شناسی محدود در منطقه هرات، به ویژه مصلی هرات، برای توصیف و تحلیل فضاهای معماری مدرسه سلطان حسین بایقرا نیز می بایست از متون تاریخی بهره گرفت. با توجه به متون از مدرسه سلطان حسین بایقرا به جز در خلاصه الاخبار خواندمیر و بحیره فزونی استرآبادی، اشاره چندانی نشده است. خواندمیر از مورخان دوره سلطان حسین بایقرا بود. او در جوانی به دربار این سلطان تیموری راه یافت و مورد توجه امیر علیشیر نوایی قرار گرفت (Farhani Monfared, 2004, p. 44). خواندمیر در توصیف مدرسه سلطان حسین بایقرا آورده است: «از جمله عمارات جنت صفات، رفعت سمات، ظاهر دارالسلطنه هرات، مدرسه و خانقاهی است که معماران آستان سلطان صاحبقران، در سر پل انجیل ساخته و پرداخته اند و بی شایبه تکلف و غایه تصلف سمند اندیشه از تحریر و توصیف امثال این دو بقعه عاجز

رنگ لاجوردی و دارای گریو آجری است. چهار مناره باقی‌مانده این بنا نشان‌دهنده چهار مناره مرتفع در چهارگوشه بنا پوشیده شده با کاشی معرق لاجوردی است. همچنین مبنی بر توصیفات، این مدرسه دارای جماعت‌خانه‌هایی بوده است. با توجه به آرامگاه خواجه عبدالله انصاری در هرات این جماعت‌خانه‌ها در اطراف ایوان ورودی قرار داشته و با توجه به واژه (گنبدها) در توصیفات خواندمیر و سبک مدارس دوره تیموری، احتمالاً این جماعت‌خانه‌ها دارای گنبد نیز بوده‌اند. با توجه به فضای مدرسه، در اضلاع شمالی و جنوبی بنا حجره‌هایی نیز ساخته شده است که با توجه به ارتفاع مناره‌ها و ایوان‌ها، دو اشکوبه باشند (تصویر ۱۴).

آن را به‌صرف مبلغ خطیری احداث فرموده‌اند. یعقوب‌بیگ شاه تبریز نظر به روابط اتحادی که با سلطان حسین میرزا داشت. قرار درخواست سلطان ۶۰۰ قطار سنگ مرمر از تبریز برای مصرف این مدرسه فرستاده است. دخمه میرزا و فرزندان او که در آنجاست، یکی از نوادر آثار عمرانی دنیاست «(Fazuni Estrabadi, 2019, p. 765). با توجه به توصیفات کلی خواندمیر و فروزی استرآبادی درباره محل دفن سلطان حسین بایقرا و انطباق آن با بقایای سطحی از روی تصاویر ماهواره‌ای (تصویر ۱۲)، می‌توان اظهار داشت که این سازه قطعاً دارای گنبدخانه برای ایجاد آرامگاه بوده که در وسط ضلع غربی قرار داشته است. نوع این گنبد با توجه به گنبدهای موجود در دوره تیموری به‌صورت گنبد خیاره‌ای به

تصویر ۱۲: محدوده مدرسه سلطان حسین بایقرا و بقایای چهار مناره آن (نگارندگان)

تصویر ۱۴: بازآفرینی پلان مدرسه (آرامگاه) سلطان حسین بایقرا با توصیفات متون (مأخذ: نگارندگان)

نتیجه‌گیری

با قرارگیری هرات به‌عنوان پایتخت در دوره شاهرخ تیموری و نوزایی فرهنگی در این دوره، اهمیت این شهر نسبت به دوره‌های قبل چشم‌گیرتر شد. متعاقباً در این دوره فعالیت‌های عمرانی در حوزه تبلیغات حکومتی و مذهبی رخ داد. مصلی هرات که در منطقه اعیان‌نشین خیابان در شمال هرات احداث شد، نمونه بارز این ایدئولوژی بود. علاوه بر مطالعات میدانی و کاوش‌های باستان‌شناختی صورت گرفته ۲۰۱۰م در مصلی، آن‌هم صرفاً محدود در حد مناره مدرسه گوه‌رشاد، تنها ابزار مطالعاتی که می‌توانست به نگارندگان برای بازآفرینی مدد رسانند، متون دست‌اول تاریخی و جغرافیایی بود. در این پژوهش با استفاده از نرم‌افزار AUTO CAD سعی شد که کلیت فضاهای معماری در بناهای مصلی هرات بازآفرینی شود. در این بازآفرینی به روش تفسیر متون تاریخی، دو بنای مسجد گوه‌رشاد و مدرسه سلطان حسین بایقرا دارای تطابق بین شواهد باستان‌شناختی آن و توضیحات متون تاریخی است، اما مدرسه و آرامگاه گوه‌رشاد دارای عدم تطابق بین داده‌های باستان‌شناختی و متون است. بدین‌صورت که در تمامی متونی که از مدرسه گوه‌رشاد یاد شده، صرفاً توصیف یک گنبدخانه آورده شده است، اما در مطالعه گزارش‌های کاوش و یافت پایه مناره‌ها و پلانی که بعد از کاوش ترسیم شد، به نظر می‌رسد این بنا دارای یک ایوان مقصوره و دو گنبدخانه در طرفین آن است که یکی از گنبدخانه‌ها باقی‌مانده مدفن گوه‌رشاد آغاست. در باستان‌شناسی دوره‌های برخوردار از منابع مکتوب، رویکرد مستقیم از متن به ماده بسیار گمراه کننده است. در بسیاری از مواقع، اطلاعات متون تاریخی با شواهد باستان‌شناسی تطابق ندارد و در این هنگام داده‌های باستان‌شناسی می‌توانند متون را تصحیح کنند. تفسیر و بازسازی به روش هرمونوتیک درواقع روشی است جهت مطالعه این‌گونه موضوعات که در بررسی مصلی هرات از کاربرد فراوانی برخوردار بود.

Reference

- Abd al-Razzaq Samarqandi, K. (2004). *Matla-us-Sadain wa Majma-ul-Bahrain* (A. H. Navaei, Ed.; Vol. 2). Research Institute of Human Sciences and Cultural Studies.
- Ackerman, P., Schroeder, E., & Pope, A. U. (2008). *Masterpieces of Persian art* (P. Khanleri, Trans.). Scientific and Cultural Publishing Company.
- Allen, T. (1983). *Timurid Herat*. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients.
- al-Istakhri, A. I. I. M. al-F. (2004). *Kitab al-masalik wa-l-mamalik*. al-Hay'a al-'Āmma li-Quṣūr al-Thaqāfa.
- AL-Maqdisi, S. al-D. A. A. A. (2006). *Aḥsan al-taqāsīm fī ma'rifat al-aqālīm* (A. Manzavi, Trans.). Komeshe Publications.
- Aube, S., Lorain, T., & Bendezu-Sarmiento, J. (2019). The complex of Gawhar Shad in Herat: New findings about its architecture and ceramic tile decorations. *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, 58, 62–83.
- Azhand, Y. (2015). *Timurids*. Molly Publications.
- Esfzari, M. M. (1959). *Rawdat al-jannat fi awsaf madinat Herat* (S. M. K. Imam, Ed.; Vol. 1). Tehran University Press.
- Hillenbrand, R. (1998). *Islamic Architecture*, (Baqir Ayatollah Zadeh Shierazi, Trans.), Tehran: Rozhan Publishing House
- Fakri Seljuqi, A. R. (1964). *Khyaban*. Jami Association.
- Farhani Monfared, M. (2003). *Politics and culture at the end of the Timurid and early Safavid period*. Association of Cultural Works and Honors.
- Fasih Khwafi, A. ibn J. al-D. M. (2007). *Majmal Fasihi* (M. Naji Nasrabadi, Ed.; Vol. 3). Asatir Publications.
- Fazuni Estrabadi, M. M. H. B. (2019). *Bohayrah* (M. Mousavi & R. Masah, Eds.; Vol. 2). Miras Maktoob Publications.
- Franke U, U., Urban, T., & Kheirzadeh, Kh. M. (2020). The 'Musalla'-Complex in Herat revisited: Recent archaeological investigations at the Gawhar Shad Madrasa. In A. Ahrens, D. Rokitta-Krumnow, F. Bloch, & C. Bührig (Eds.), *Drawing the threads together: Studies*

- Mustawfi Qazvin, H. (2010). *Nuzhat al-Qulub* (G. Le Strange, Ed.). Asatir Publications.
- O'Kane, B. (2007). *Timurid architecture in Khurasan* (A. Akhshini, Trans.). Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation Publications.
- Sefi Hervey, S. M. (2002). *Pirasteh Trikhname Herat* (M. A. Fikrat, Ed.). Publications of Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Seyedi, M. (2007). *Goharshad mosque and endowments*. Kome Publications.
- Taheri, A. (1968). *The political and social history of Iran from the death of Timur to the death of Shah Abbas*. Elmi-Farhangi Publications.
- Yaqut al-Hamawi, S. al-D. ibn-A. al-R. (2001). *Mo'djem el-Bouldan* (A. Manzavi, Trans.; Vol. 1). The Cultural Heritage Organization, General Directorate of Education, Publishing and Cultural Production.
- Yazdi, Sh. A. (2008). *Zafarnama* (A. H. Navaei, Ed.). National Assembly Documents Center.
- Online reference**
- Phototheca Afghanica. (2007). *Afghanistan digital collections*. Retrieved January 25, 2025, from <https://web.archive.org/web/20250125022757/https://www.phototheca-afghanica.ch/index.php?id=329>
- Google Earth. (n.d.). *Herat, Afghanistan*. Retrieved [Date of access], from [URL of specific location if available].
- on archaeology in honour of Karin Bartl. (pp. ???-???). [Publisher name].
- Giddens, A. (1987). *Social theory and modern sociology*. Polity Press.
- Golombek, L., & Wilber, D. (1995). *The Timurid architecture of Iran and Turan* (M. Y. Kayani & K. Afsar, Trans.). Publications of Iran's Cultural Heritage Organization.
- Habibi, A. H. (1988). *History of Afghanistan after Islam*. Donyaye Ketab Publications.
- Hafiz-i Abru, A. E. L.-A. (1996). *Geography of Hafiz-i Abru* (S. Sajjadi, Ed.; Vol. 2). Miras Maktoob Research Center.
- Hafiz-i Abru, A. E. L.-A. (2001). *Zebedeh al-Tawarikh* (K. Haj Seyyed Javadi, Ed.). Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Hodder I, I. (1991). Interpretative archaeology and its role. *American Antiquity*, 56(1), 7-18.
- ibn Battutah, A. A. M. (1997). *The Rihla* (M. A. Movahed, Trans.; Vol. 2). Agah Publications.
- ibn Rustah Isfahani, A. (2001). *al-A'lāq al-Nafisa* (H. Qrechanlu, Trans.). Amirkabir Publications.
- Khalili, Kh. (2004). *The works of Herat*. Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Khvandamir, Gh. M. (1993). *Ma'āthir al-mulūk* (M. H. Mohaddeth, Ed.). Rasa Publications.
- Khvandamir, Gh. M. (n.d.). *Khulāṣat al-akhbār fī bayān aḥvāl al-akhyār* [Manuscript]. Astan Quds Razavi Digital Library.
- Laufer, B. (1917). Loan-words in Tibetan. *Sino-Iranica*, (1).
- Mazaheri, M. (1997). Architecture in the Timurid era. *Jelve Honar Journal*, 8-9, 46-51.
- Mir Jafari, H. (2002). *The history of political, social, economic and cultural developments in Iran during the Timurid and Turkoman periods*. Samt Publications.
- Mojtbavi, H. (2010). *Herat during the Timurid era*. Marandiz Publications and Azad University, Neyshabur Branch.